

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

Güz/Autumn 2020, 7 (2), 1328-1347

KADİM ARAP ŞİİRİNİN KUR'ÂN-I KERİM TEFSİRİNDEKİ ROLÜ
ÇERÇEVESİNDE MESÂİLÜ NÂFİ' B. EL-EZRAK
Masail Nafi B. al-Azrak Within The Context of The Role of Classical
Arabic Poetry in Interpretation of Holy Quran

Davut ORHAN

Dr. Öğr. Görevlisi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu,
e-Mail: orhandavut@ibu.edu.tr Orcid No: 0000-0002-9826-6207

Hakemler / Referees:

Doç. Dr. Murat SULA / Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Üyesi Emrullah ÜLGEN / Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 31/08/2020
Kabul Tarihi / Accepted: 05/10/2020
Yayın Tarihi / Published: 30/12/2020
Cilt / Volume: 7
Sayı / Issue: 2
Sayfa / Pages: 1328-1347

Atıf / Cite as: Orhan, Davut. "Kadim Arap Şiirinin Kur'ân-I Kerim Tefsirindeki Rolü Çerçevesinde Mesâilü Nâfi' B. El-Ezrak" [Masail Nafi B. al-Azrak Within The Context of The Role of Classical Arabic Poetry in Interpretation of Holy Quran]. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty*, 7/2 (Aralık 2020), 1328-1347. Doi: 10.17859/pauifd.784464

İntihal / Plagiarism: Bu makale, *ithenticate* intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with *Ithenticate* plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 7 (2) 2020: 1328-1347

KADİM ARAP ŞİİRİNİN KUR'ÂN-I KERİM TEFSİRİNDEKİ ROLÜ ÇERÇEVESİNDE MESÂİLU NÂFİ' B. EL-EZRAK

Davut ORHAN*

Öz

Kur'ân'-ı Kerim'in anlaşılması, yorumlanması ve edebî sanatlarının açıklanmasıyla ilgili farklı usûl ve yöntemler bulunmaktadır. Bunlardan biri de Kur'ân'ın Arap grameri ve belagatı ışığında tefsir edilmesidir. Bu yöntemi benimseyen müfessirler, konuya ilişkin getirilen prensipler doğrultusunda, garip, müphem vb. sözcükleri kadim Arap şiiriyle (Cahiliye şiiri) istişhad ederek açıklamaya çalışmışlardır. Kur'ân'ı Kerim tefsirinde kadim Arap şiirinin rolünü gösteren bu metot her ne kadar Ferrâ, Ahfeş, Ebû Ubeyde ve Zeccâc gibi erken dönem Arap dili ve edebiyatı bilginlerince sistemleşme yoluna girmişse de bir tefsir yöntemi olarak sahâbe dönemine kadar uzanmaktadır. Bu çalışmada tefsir ve fıkıh ilimlerinde otorite kabul edilen meşhur sahâbî Abdullah b. Abbas ile Hâricî reislerinden Nâfi' b. el-Ezrak arasında geçen ve dilbilimsel tefsirin ilk nüvelerinden kabul edilen *Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak* adlı rivayetler ele alınarak klasik Arap şiirinin Kur'ân Kerim tefsirindeki rolüne projeksiyon tutulmuş, rivayetlerin mevsukiyetleriyle ilgili tartışmalara dikkat çekilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Kur'ân, Tefsir, Şiir, Abdullah b. Abbas, Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak.

Masail Nafi B. al-Azrak Within The Context of The Role of Classical Arabic Poetry in Interpretation of Holy Quran

Abstract

There are different set of principles and methods for understanding, interpreting and explaining the literary arts of the Quran. Interpreting Quran by using Arabic grammar and rhetoric are one of these methods. Some commentators who adopt this method, in line with the principles introduced on the subject, tried to explain the strange and latent words through 'istishad' of the ancient Arabic poetry (Jahiliyya poetry). Although this method, which shows the role of ancient Arabic poetry in the interpretation of the Quran, can be returned to early Arabic language and literature scholars and interpreters such as Ferrâ, Ahfeş, Abu Ubeyde and Zeccâc, its systematization as a school of tafsir had been realized by Ibn Abbas who considered an authority in the sciences of tafsir and fiqh. In this study, I will make a projection on the role of classical Arabic poetry in interpretation of Quran by examining the dialogues called Masail Nafi b. Al-Azrak which were between Ibn Abbas and Nafi b. Al-Azraq, a Khariji leader, regarded as first cores of linguistic Quran commentaries.

Keywords: Quran, Commentary, Poetry, Abdullah b. Abbas, Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak.

Structured Abstract: When the pre-Islamic Arab history is examined, it is seen that the poet, who was the spokesperson of his tribe, expressed the feelings, thoughts and history of his tribe with literary art and that the poems he performed in order to glorify the glory and honor of the tribe are considered to be the most important cultural and historical wealth. Poetry, which is a document of existence in terms of the tribe and one

* Dr. Öğr. Görevlisi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, e-Mail: orhandavut@ibu.edu.tr Orcid No: 0000-0002-9826-6207

of the basic elements of living an honorable life, has been given serious importance to its place in memories by being passed down from generation to generation. The poem, which was transmitted mainly orally in a period of approximately two and a half centuries, was later compiled and put into writing. This value of poetry has enabled it to be accepted as the oral document of Arab history and culture, to be accepted as the most important reference in determining Arabic word meanings and rhetoric style, and contributed to it being the most studied literary genre. Although it is seen that there is a relatively negative reaction to the Jahiliyya poetry with the birth of Islam, poetry has never lost its importance completely, on the contrary, it has gained value as one of the most basic sources used in the interpretation of the Quran. Islamic scholars, who have been aware of the grace and flexibility of Arabic since the first period, have developed a solution by accepting the ancient Arabic poetry as one of the main references for the use of the literary arts in the Qur'an, and make clear the meanings of latent words such as *mutashabihat*, *mubhamat*, *garib* etc. The interpreters who adopt this method, in line with the principles brought about the subject, are strange, ambiguous, etc. they tried to explain the words with the ancient Arabic poetry (Jahiliyya poetry). Although this method, which shows the role of ancient Arabic poetry in the interpretation of the Qur'an, was systematized by early Arabic language and literature scholars such as Ferrâ, Ahfeş, Abu Ubeyde and Zeccâc, it dates back to the Companions period as a method of interpretation. When the subject of *istişhad* in poetry is examined, it is understood that many commentators have used this method. As can be understood from the fact that contemporary commentators such as Mûsâ Kâzım Efendi, Elmalılı Hamdi Yazır and Ahmed Mustafa el-Merâğî sometimes included in *istişhad* with poetry, this tradition has reached our time. However, although the some reports inherited from the Companions and its nature show that there is a considerable amount of consultation with poems regarding the explanation of the Qur'an, it is understood that poetry is based on the Quran and hadith and that the basis of the Quran is poetry. They rejected the poetry consultation, citing that it could occur. Stating that the concerns in question lacked a logical basis, scholars argued that the main purpose in the consultation was that the words in the Quran, which were sent down in the Arabic language, were not easy to understand, were explained by applying to the poem accepted as the *divan* of Arabs. In other words, poetry is important in terms of being an abstract language material. Therefore, to be consulted with poetry does not mean to hold poetry superior to the Quran. Because the linguists agreed that the most valuable factor in the protection and importance of the Arabic language is the Quran. In this study, a projection made on the role of classical Arabic poetry in interpretation of Quran by examining the dialogues called *Masail Nafi b. Al-Azrak* which were between Ibn Abbas and Nafi b. Al-Azraq, a Khariji leader, regarded as first cores of linguistic Quran commentaries. It is possible to say that Ibn Abbas, who had a fundamental knowledge of Arab literature and poetry, both brought new horizons as the first representative of this field and revealed the first cores of the disciplines in this direction. Hundreds of rumors from Ibn Abbas to the present confirm this. Most of them are his answers to questions of Nâfi 'b Ezrak supported with poetry, as well as being a witness that Ibn Abbas was the pioneer of this field, also shed light on his deep knowledge of Arab history and literature. A large part of the couplets used in these issues are of the poets of Jahiliyya period like İmru'l-Kays, Nâbiga ez-Zubyânî Zuheyr b. Ebi Sulmâ, the other part is for the poets of Lebîd b. Rabia, Abdullah b. Revâha, Hassân b. Thabit, Ka'b b. Although it is possible to determine that it belongs to Muhadram poets. There is no detailed and clear information about when al-Ezrak met with Ibn Abbas and asked how many questions in which places. However, it is understood that the issues in question were compiled and written down in AH. III. century. The fact that they contain around 290 words to be used in the interpretation of the Quran in the narrations, as well as about 300 poems used as evidence in the Arabic language, makes them extremely important in terms of both linguistics and *tafsir*. Although there are many sources

pointing to the aforementioned issues in dozens of academic studies on the subject, it is obvious that the elimination of doubts about the soundness of these issues and responding to justified criticisms, which constitute the first core of Arabic dictionary studies, is of great importance in terms of science and history. Therefore, It is necessary to criticize the issues known as Mesâilu Nâfi' b. al-Azraq both the text and the sanad by handling all aspects. In addition, it is important to review and re-publish them in the light of new data obtained in the studies.

Keywords: Quran, Commentary, Abdullah İbn Abbas, Poetry, Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak.

GİRİŞ

İslam öncesi Arap tarihi incelendiğinde, kabilesinin sözcüsü konumunda olan şairin, elde ettiği edebî melekesiyle kabilesinin hislerini, düşüncelerini ve tarihini edebî sanatla ifade etme, kabilenin şan ve şerefini yüceltme adına irat ettiği şiirlerin en önemli kültürel ve tarihi zenginlik olarak kabul edildiği görülmektedir. Kabile açısından var olmanın belgesi ve onurlu bir hayat sürdürmenin temel unsurlarından biri olan şiir, kuşaktan kuşağa aktarılarak hafızalarda yer almasına ciddi anlamda önem verilmiştir. Yaklaşık iki buçuk asırlık bir dönemde ağırlıklı olarak sözlü şekilde intikal eden şiir, bu dönemden sonra derlenerek yazıya geçirilmiştir. Kadim Arap şiirinin (Câhiliye şiiri) Arap tarihi ve kültürünün sözlü vesikası olarak kabul edilmesi onu sözcük anlamlarının tespitinde ve belagat üslubunun belirlenmesinde en önemli referans olmasını sağlamıştır. Sahip olduğu tüm bu nitelikler üzerinde en fazla çalışma yapılan edebî tür olmasını sağlamıştır. İslâm'ın doğuşuyla birlikte cahiliye şiirine yönelik nispeten olumsuz bir tepki oluştuğu görülse de şiir, hiçbir zaman önemini tamamen kaybetmemiş bilakis Kur'ân-ı Kerim tefsirinde yararlanılan en temel kaynaklardan biri olarak değer kazanmıştır. İlk dönemden itibaren Arapçanın inceliğinin ve esnekliğinin bilincinde olan İslâm âlimleri, Kur'ân'daki edebî sanatlar ile müteşabihat, mübhemat, garib gibi anlamı kolayca anlaşılmayan sözcüklerinin vuzuhu için kadim Arap şiirini başlıca referanslardan biri kabul ederek bir çözüm geliştirmişlerdir. Bu bağlamda:

"Allah'ın kitabında bir ayetin anlamında zorlandığınızda yanıtını Arap şiirinde arayınız. Zira şiir Arapların divanıdır (sicilidir)."

diyerek konuya dikkat çeken ve ayetlerin tefsirinde şiirle istişhad¹ metodunun öncüsü kabul edilen Abdullah b. Abbas'ın (ö. 68/687), Hâricî reislerinden Nâfi' b. el-Ezrak'ın (ö. 65/685) sorularına verdiği cevaplar ele alınacak, söz konusu diyalogların İbn Abbas'a nispeti, isnat zinciri ve önemi irdelenecektir. Ayrıca *Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak* olarak tanınan bu meselelerden örneklere yer verilecektir.

1. Kur'ân Tefsirinde Cahiliye Şiiriyle İstişhad ve Önemi

Sözlükte tanık getirmek, şahit istemek anlamına gelen istişhad, terim olarak dilbilimi ile ilgili kuralların doğruluğunu ispatlamak, dille ilgili problemleri kelimele yanı sıra edebî sanatları açıklamak için doğruluğu kesin olan Kur'an'dan, hadisten veya Arapların sözlerinden delil getirmektir. Delil getirilen örneğe de şahid (çoğulu

¹ Genel anlamda bakıldığı zaman, şiirle en fazla istişhadda bulunan ve bu şiirleri şerh edenlerin nahivciler olduğu görülmektedir. Sibeveyh *"el-Kitab"* adlı eserini telif edip bu eserinde 1050'yi aşkın şiirle istişhadta bulunması sonra gelen dilcileri bu şiirleri ezberleme, şairlere nisbet etme ve şerh etme geleneğinin doğmasını sağlamıştır. bk. Abdurrahman b. Maâda eş-Şehrî, eş-Şâhidu's-Şi'rî fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerîm (Riyad: Mektebetu Dâri'l-Minhâc, 2009), 7.

şevahid) denir. Bazı eserlerde istişhad yerine ihticac ve istidlâl kelimeleri de kullanılmıştır.²

İslâm ilim tarihi içinde ilk disiplinlerden olan Tefsir ilmiyle birlikte Kur’ân’ın anlaşılması zor kelimelerinin vuzuhu için birçok metod geliştirilerek çözüm aranmıştır. Bu çerçevede başvurulan kaynaklardan biri de şiirle istişhad olmuştur. İlk dönemlerde daha çok tefsirde görülen şiirle istişhad süreç içinde kıraat, tarih, siyer, ensâb ve daha birçok alanı da içine alarak daha geniş bir kullanım alanına sahip olmuştur. Özellikle dilbilim kurallarının doğruluğunu kanıtlamanın kaynağı olarak ayrı bir değer kazanmıştır.³

Kur’an’daki sözcüklerin kadim Arap şiiriyle açıklanması çerçevesinde literatürdeki mevcut kaynaklar incelendiğinde, söz konusu metodun sahabe devrinde başladığı ve daha sonraki ulemânın da bu geleneği devam ettirerek, ilgili birçok meseleyi izaha çalıştığı anlaşılmaktadır. Hz. Ömer’den gelen şu rivayet gibi sahabeden pek çok rivâyet günümüze ulaşmıştır.

Hz. Ömer (ö. 23/644) bir gün minberde okuduğu:

أَوْ يَأْخُذْهُمْ عَلَى تَخَوُّفٍ فَإِنَّ رَبَّكُمْ لَرَءُوفٌ رَحِيمٌ⁴

“Yoksa Allah’ın kendilerini yavaş yavaş tüketerek cezalandırmayacağından (emin mi oldular?) Kuşkusuz Rabbin çok şefkatli, pek merhametlidir.”⁵

âyetinde geçen “تَخَوُّفٍ” sözcüğünün ne anlama geldiğini haziruna sorar, hiç kimse yanıt vermeyince cemaatte yer alan Huzeyl kabilesinden yaşlı bir adam kalkarak: “Bu kelime bizim lehçemizde “تنقص” “yavaş yavaş eksiltmek” anlamına gelmektedir” diye cevap verir.

Hz. Ömer, yaşlı adama “Bunu şiirinde kullanan bir Arap biliyor musun?” diye sorar.

Adam: “evet” der ve şairimiz şöyle dedi” diyerek şu beyti inşâ eder:

تَخَوُّفَ الرَّحْلِ مِنْهَا تَأْمِكًا قَرْدًا كَمَا تَخَوُّفَ غُودِ النَّبْعَةِ السَّفْنِ

(Törpünün ahşabı (akça ağacını) yontarak eksilttiği gibi devenin sırtındaki mahfel de yüksek hörgücünü öyle yontup azaltmış.)

Bunun üzerine Hz. Ömer: “Ey İnsanlar! Doğrudan şaşmayan divanınıza sahip çıkın onu belleyiniz. Zira kitabınızın ve kelamınızın tefsiri ondadır.” der. Orada bulunanlar “Divanımız nedir?” diye sormaları üzerine de “Kadim Arap şiiridir (cahiliye

² Mahmûd b. Omer ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâga*, thk. Muhammed Bâsil (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), “ş-h-d” mad.; Muhammed Ali et-Tehânevî, *Keşşâfu Istilâhâti'l-Funûn ve'l-Ulûm*, thk. Ali Dahrûc, Abdullah Halidî, Corc Zinâti (Beyrut: Mektebet-u Lubnân, 1996), “Şahid” mad.

³ Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm*, 2. Basım (yy., Dâru's-Sâkî, 1993), 8/624-670;

Ebû Şâme el-Makdisî, *İbrâzu-l-Meânî min Hırzi'l-Emânî Fi'l-Kıraâti's-Seb'*, thk. İbrâhim Atve Aved (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ty.), 550-551; Ebû 'Amr Cemaluddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Abdilber, *el-İstîâb fî Mârifeti'l-Ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1992), 3/964; Hamilton Alexander Roskeen Gibb, *Arap Edebiyatı*, çev. Onur Özatağ (Ankara: Doğubatu Yayınları, 2017), 34.

⁴ en-Nahl 16/47.

⁵ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân: Kur'ân Meâli ve Tefsiri*, trc. Murat Sülün ve dğr. (İstanbul: Erkam Yayınları, 2007), 10/399.

şiiri). Şüphesiz onda kitabınızın (Kur'ân-ı Kerimin) tefsiri vardır.” şeklinde cevap verir.⁶ Diğer bir rivayette ise Hz. Ömer “تَخَوُّفٍ” kelimesinin ne anlamda kullanıldığına ilişkin İslam beldelerindeki yetkililere yazı yazmayı düşünür fakat Benî Huzeyl kabilesinin ünlü şairi Ebû Kebîr el-Huzelî'nin (ö.?) bir devenin sıklıkla sefere çıktığını anlatan beyitini işittiğinde sözcüğün “noksanlık” anlamına geldiğine kanaat getirir ve sormaktan vazgeçer.⁷

Sahabe ve tabiinden intikal eden rivayetlerin Kur'ân'ın garîb ve müşkilinin izahı hususunda azımsanmayacak kadar çok şiirle istişhatta bulunulduğunu gösterdiğini kaydeden Ebû Bekr İbnu'l-Enbârî (ö. 328/940), bazı çevrelerin şiirin Kur'ân ve hadiste zem edildiğini ve Kur'ân-ın temelini şiir olduğu yönünde bir algı oluşabileceğini gerekçe göstererek şiirle istişhadı reddettiklerini hatırlatmaktadır. Ancak İbnu'l-Enbârî söz konusu kaygıların mantıklı bir temelden yoksun olduğunu dile getirmekten geri kalmaz ve şiirle istişhatta temel gayenin Arap diliyle nazil olan Kur'ân'ın içindeki anlaşılması kolay olmayan sözcüklerin Arapların divanı kabul edilen şiire müracaat edilerek açıklanmasından ibaret olduğunu vurgulamaktadır.⁸ İbnu'l-Enbârî'nin ifadelerinden de de anlaşılacağı üzere şiir mücerred bir dil malzemesi olması bakımından önemsenmiştir. Şiirle istişhad edilmesi, şiiri Kur'an'dan üstün tutmak anlamına gelmemektedir. Zira Arap dilinin korunmasında ve önem kazanmasında en önemli faktörün Kur'ân olduğu hususunda dilciler ittifak etmişlerdir.⁹

Müfessirlerin şiirle istişhatta uyguladıkları metot tefsiri istenen sözcüklere ilişkin ilk olarak Kur'ân ve sünnete başvurmadır. Bu iki kaynaktan bir çözüm bulamadıkları takdirde bazı prensipler doğrultusunda¹⁰ Arapların gelenek ve göreneklerini sosyal yaşantılarını, dillerinin orijinalliğini en iyi muhafaza eden cahiliye şiirine müracaat etmektedir.¹¹

Şiirin Arapların divanı mahiyetinde olduğu görüşünü dile getiren Arap belagatinin öncü isimlerinden Kâdî el-Cürçânî de (ö. 392/1001), Kur'ânın fesahat açısından mucizeliğini ancak şiire vakıf olanların anlayabilecekleri görüşünü savunmaktadır.¹² Şiirin Arapların divanı olduğunu belirterek bazı sözcükleri ondan

⁶ Ebu'l-Kâsım Mahmûd ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf'an Hakâiki't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvil fî Vucûhi't-Te'vîl*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd ve Ali Muhammed Mu'avvid (Riyad: Mektebetu'l-'Ubeykân, 1998), 3/439; Ahmed b. Hâlid Selâvî, *Zehru'l-Efnân min Hadîkati İbni'l-Vennân* (Fas: *el-Hızânetu'l-Haseniyye*, ty.), 2/272-275.

⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi li Âhkâmî'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2006), 12/332.

⁸ Celâleddin es-Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Mektebetu's-Sekâfiyye, 1973), 1/119; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 151-157.

⁹ Mustafâ Sâdik er-Râfiî, *İ'câzu'l-Kur'ân ve'l-Belâgatü'n-Nebeviyye* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1973), 71-81.

¹⁰ Harun Ögmüş, *Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri II./VIII. Asır Çerçevesinde* (İstanbul: İsam Yayınları, 2010), 120-129.

¹¹ Üde Hâil Ebû Üde, *et-Tetavvuru'd-Delâli Beyne'l-Lugati's-Şi'ri'l-Câhilî ve Lugati'l-Kur'âni'l-Kerîm* (ez-Zerkâ: Mektebetu'l-Menâr, 1985), 48; Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1973), 8-12.

¹² Ebu'l-Hasan Ali b. Abdulazîz el-Cürçânî el-Meşhûr bi'l-Kâdî, *el-Vesâta Beyne'l-Mutenebbî ve Husûmih*, thk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim ve Ali Muhammed el-Bicâvî (yy.: Matba'atu İsa el-Babî el-Halebî ve Şürekâuh, 1966), 1-19.

örnek getirerek açıklayan ve bu yöntemin esas olduğunu vurgulayan Arap dil âlimi ve İsmâiliyye kelâmcısı Ebû Hâtim Ahmed b. Hemdân er-Râzî de (ö. 322/933-34) *Kitabu'z-zîne fi'l-kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-'Arabiyye* adlı eserinin *Fadiletu's-şi'r* ile *el-İhticâc bi's-şi'r* bölümünü şiir ve tefsirde şiirle istişhad meselesine ayırarak konuya ilişkin önemli bilgiler aktarmaktadır.¹³

İslâmiyetin erken döneminden itibaren Cahiliye şiirinin ezberlenmesi ve tedvini, Müslümanların onun Kur'ân tefsiri başta olmak üzere, dilbilgisi ve diğer ilimlerdeki öneminin bilincinde olduklarını göstermektedir. Bu yöndeki rivayetler göz önünde bulundurulduğunda Arap dilindeki müşkil ve garip kelimeleri açıklamanın bir yolunun da şiire başvurmak olduğu ve ilk dönemlerden itibaren uygulandığı kolayca anlaşılmaktadır.

Kültür tarihçisi ve devlet adamı İbnu'l-Kıftî'nin (ö. 646/1248) Arap dili ve edebiyatı müelliflerine dair ansiklopedik eseri *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*'ta İbnu'l-Yezidî adıyla tanınan Ebû Abdurrahmân Abdullah b. Yahyâ el-'Adevî (ö. 237/851)¹⁴ adlı âlimin Garibu'l-Kur'ân konusunda bir eser yazdığını ve Kur'ândaki her bir sözcüğe şiirle istişhatta bulunduğunu zikretmesi de bu metodun İslâmın ilk dönemlerinden itibaren ciddi anlamda önemsendiğini teyit etmektedir. İbnu'l-Kıftî ayrıca söz konusu eseri altı cilt halinde bizzat gördüğünü ve eserin kendi alanında pek güzel bir örnek olduğunu kaydetmektedir.¹⁵

Kur'ân'ın şiirle istişhad konusu irdelendiğinde pek çok müfessirin bu yöneme başvurduğu anlaşılmaktadır. Mûsâ Kâzım Efendi (ö. 1920), Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942)¹⁶ ve Ahmed Mustafa el-Merâğî (ö. 1952) gibi çağdaş müfessirlerin zaman zaman şiirle istişhada yer vermelerinden anlaşılacağı üzere bu gelenek zamanımıza kadar gelmiştir.¹⁷

Tefsirde şiirle istişhadın öncüsünün kim olduğuna ilişkin ilgili kaynaklar tarandığında, karşımıza Arap edebiyatına ve şiirine karşı esaslı bir vukufu olan Abdullah b. Abbâs¹⁸ adı çıkmaktadır.¹⁹ İbn Abbas'ın hem bu alanın ilk mümessili olarak yeni ufuklar kazandırdığını hem de bu yöndeki disiplinlerin ilk nüvelerini ortaya koyduğunu söylemek mümkündür. İbn Abbas'tan günümüze intikal eden

¹³ Ebû Hâtim Ahmed b. Hemdân er-Râzî, *ez-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-'Arabiyye*, thk. Huseyn b. Feydillah el-Hemedânî (Sana: Merkezu'd-Dirasât ve'l-Buhûsu'l-Yemenî, 1994), 93-128.

¹⁴ 'Umar Rıdâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifin* (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1993), 2/291.

¹⁵ Ebu'l-Hasan Ali b. Yûsuf el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1986), 2/151.

¹⁶ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Zehraveyn Yayınları, ts.), 9/464-465.

¹⁷ Ali Eroğlu, "Şiirle İstîşhad ve İstîşhad Açısından Medârik", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (1993), 327.

¹⁸ Ebu'l-Abbâs Abdullah b. el-Abbâs b. Abdulmuttalib el-Kureyşî (ö. 68/687-88), Hz. Peygamberin amcasının oğlu, hicretten üç yıl önce dünyaya gelmiştir. Tefsir ve fıkıh ilimlerinde otorite kabul edilen ve çok hadis rivayet edenler arasında yer alan bir sahâbidir. Din ilimleriyle ilgili geniş bilgisi sayesinde *Hibru'l-ümme ve bahr, tercümânu'l-Kur'ân* olarak anılmıştır. Böyle bir payeye nâil olması Hz. Peygamber'in onun hakkında: "Allah'ım onu dinde bilgili kıl ve ona tevili öğret" şeklindeki duasının tesirine bağlanmıştır. bk. İsmail L. Çakan ve Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/76-79

¹⁹ Fuat Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî (Riyad: Câmiatu'l-İmâm Muhammed b. Su'ud el-İslâmiyye, 1991), 1/63.

yüzlerce rivayet de bunu teyit etmektedir. Büyük bir bölümü Nâfi' b. Ezrak'ın²⁰ sorularına verdiği cevapların şiirle teyidinden oluşan²¹ rivayetler, bu alanın öncüsü olduğunun bir şahidi niteliğinde olmasının yanı sıra Arap tarihine ve edebiyatına olan derin bilgisine de ışık tutmaktadır.²²

2. Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak

Celâleddin es-Suyûtî (ö. 911/1505) İbn Abbâs'tan gelen rivayetlerin senedini zikrettikten sonra *Mesâilu Nâfi' İbnü'l-Ezrak* olarak anılan diyalogların ortaya çıkışıyla ilgili şu olayı nakleder:

"İbn Abbâs, Kâbe'nin avlusunda oturup—Kur'ân tefsirine ilişkin sorularını cevapladığı bir anda Nâfi' b. el-Ezrâk²³ Necde b. 'Uveymir'e (73/692)²⁴ Kalk da, bilgisi olmadığı halde Kur'ân tefsirine cüret eden şu adama gidelim." dedi. Bunun üzerine her ikisi İbn Abbas'a gelerek o'na: "Sana Kur'ân'dan bazı ayetlerin anlamını soracağız. Bize bunları açıklayıp söylediklerinin misdakını/delilini Arap dilinden getirebilir misin? Şüphesiz Allah (c.c.) Kur'ân'ı Arapça indirmiştir." şeklindeki isteklerine İbn Abbas "İstediğinizi sorun!" yanıtını verir. Her ikisi İbn Abbas'a peş peşe sorular yöneltir. İbn Abbas da sorulara cevap verir ve söylediğinin doğruluğunun ispatı içinde kadim Arap şiirinden delil getirir."²⁵

Arapça sözlük çalışmalarının ilk nüvesini teşkil eden söz konusu meselelerin uzun süre sözlü olarak nakledilmiş ve hicrî IV. yüzyıl civarında derlenerek yazıya geçirilmiştir. Birçok kişi tarafından derlenen bu meselelerin Bağdatlı hadis râvisi Abdussamed b. Ali et-Tastî'ye (ö. 346/957)²⁶ nisbet edileni günümüze ulaşan en geniş derleme olduğu görülmektedir. Kur'an-ı Kerim'in 287 sözcüğünün anlamına yönelik istişhad edilen yaklaşık 300 şiiri ihtiva eden *Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak* sadece tefsir ilmi açısından değil Arap dili kurallarının belirlenmesi açısından da önemli bir rolü bulunmaktadır.²⁷

Söz konusu meselelerde kullanılan beyitlerin büyük bir bölümü İmruu'l-Kays b. Hucr (ö. 540 dolayları), Nâbiga ez-Zübyânî (ö. 604 [?]), Züheyr b. Ebi Sulmâ (ö. 609 [?]), Evs b. Hacer (ö. 620) gibi Câhiliyye dönemi şairlerine, diğer bölümü ise Lebîd b. Rebîa (ö. 40/660), Abdullah b. Revâha (ö. 8/629), Hassân b. Sâbit (ö. 60/680 [?]), Kâ'b b. Zuheyr (ö. 24/645 [?]) gibi Muhadram şairlere aittir.²⁸

²⁰ Ebû Raşid Nâfi' b. el-Ezrak el-Hanefî el-Bekrî el-Hâricî el-Harûrî, (ö. 65/684), Hâricîler'in ilk büyük fırkası Ezârika'nın lideri ve fakihî. bk. Hayreddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm Kâmusu Terâcim*, 15. Basım (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 7/351.

²¹ Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî*, 1/59-62; Suyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. 1/120; Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm*, 8/663-664.

²² Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî*, 1/59-62; Suyûtî, *el-İtkân*. 1/120.

²³ Ebû Raşid Nâfi' b. Ezrak el-Hanefî el-Bekrî el-Hâricî el-Harûrî, (ö. 65/684), Hâricîler'in ilk büyük fırkası Ezârika'nın lideri ve fakihî. bk. ez-Ziriklî, *el-A'lâm Kâmusu Terâcim*, 7/351.

²⁴ Necde b. 'Uveymir el-Hanefî el-Bekrî el-Vâilî, Haricilerin Necedât kolunun lideri. bk. Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/10.

²⁵ Suyûtî, *el-İtkân*. 1/120.

²⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut, Dâru'l-Çarbl'l-İslâmî, 2001), 12/307.

²⁷ Muhammed Ahmed ed-Dalî, *Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak an Abdillâh İbn Abbâs* (Limasol: el-Ceffân ve'l-Câbî li't-Tebaati ve'n-Neşr, 1993), 10.

²⁸ Ali, *el-Mufasssal*, 8/663-664.

Câhiliye devri Araplarının dinî, siyasî, iktisadî, içtimaî ve medenî durumlarına yönelik pek çok çalışması bulunan Iraklı tarihçi Cevâd Ali (ö. 1987) *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm* adlı eserinin farklı yerlerinde şiirle istişhad meselesini detaylı bir şekilde ele almaktadır. Ayrıca *Mesâilu Nâfi' Ibnu'l-Ezrak* özelinde önemli değerlendirmelerde bulunmakta ve bu bağlamda kanaatini şöyle ifade etmektedir:²⁹

“Bu meseleler, Nâfi' b. Ezrak'ın sorularına yönelik Abdullah b. Abbâs'ın verdiği cevaplardan müteşekkil oldukları net bir şekilde tespit edilirse değerleri daha iyi anlaşılacaktır. Fakat şahsen Abbâsiler devrinde vazedildiklerini düşünüyorum. Tabi ki söz konusu meselelere işaret eden kaynaklar araştırılarak vazedildikleri dönem doğru bir şekilde tespit edilebilirse hangi döneme ait oldukları hakkında daha net bir şey söylenebilir.”

Söz konusu meselelerin mevsukiyetine yönelik tam bir ittifak olmadığı, bu hususta bazı kuşku ve tenkitler olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Kimi âlimler sıhhatlerine ilişkin tereddüt etmeyip sahih olduklarını savunurken bazıları ise bu yönde ciddi şüpheleri olduğunu, meselelerin kısmen veya tamamen gayr-i sahih olduğunu ve Abbasiler döneminde ortaya çıktığını ileri sürmüşlerdir. *el-Kâmûsu'l-Muhît* müellifi Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) tarafından derlenip İbn Abbâs'a nisbet edilen *Tenvîru'l-mikbâs min Tefsîri İbni Abbâs* adlı eserin³⁰ yanı sıra İbn Abbâs'ın en ünlü talebelerinden olan tâbiîn neslinin önde gelen müfessiri Mucâhid b. Cebr'in (ö. 103/721) tefsirinde³¹ bu meselelere hiç değinilmemiş olması ön plana çıkan tenkitlerden biri olarak bazı kuşkuvarın doğmasına neden olmuştur. Diğer bir tenkit ise meselelerin tam olarak hangi tarihte vuku bulduğuna yönelik net bir malumat bulunmamasıdır. Bu tür tenkit ve hipotezleri temel alan birçok oryantalistin yanı sıra bazı Arap yazarlar söz konusu meselelerin kaynağını oluşturan İslâm öncesi şiiri eleştirmiş hatta daha da ileri giderek tümüyle inkâr etmişlerdir.³² Nitekim Mısırlı düşünür, edebiyatçı ve eleştirmen Tâhâ Huseyn (ö. 1973) *Fi's-Şi'ri'l-Câhilî* adlı eserinde sadece *Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak*'ı değil Câhiliyye şiirini ve şairlerini de yadsımış ve Câhiliye şiiri olarak günümüze ulaşan şiirin İslâm'dan sonraki yüzyıllarda uydurulduğunu ve bunların Câhiliye dönemi şairlerine izafe edilen basit örnekler olduğunu iddia etmiştir.³³ Ancak söz konusu soru ve cevapların Mekke'de vuku bulduğuna ilişkin net bir bilgi olduğu ve ipuçlarından yola çıkarak bu rivayetlerin muhtemelen hicrî 40-60 yılları arasında gerçekleşmiş olduğu söylenebilir. Maâmafih konuya ilişkin yapılan akademik çalışmalardan bu meselelere yönelik kuşku ve eleştirilerin -her ne kadar haklı yönleri olsa da- mevsukiyete halel getirecek düzeyde olmadığı anlaşılmaktadır.

²⁹ Ali, *el-Mufasssal*, 8/663-664.

³⁰ Mecduddin Ebû Tâhir Muhammed b. Yâkûb el-Fîrûzâbâdî, *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbâs* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1992).

³¹ Mucâhid b. Cebr Ebu'l-Haccâc, *Tefsîru'l-İmâm Mucâhid b. Cebr*, thk. Muhammed Abdusselâm Ebu'n-Nîl, (Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmiyyi'l-Hadîse, 1989).

³² Gibb, *Arap Edebiyatı*, 34.

³³ Tâhâ Huseyn, *Fi's-Şi'ri'l-Câhilî*, 2. Basım (Tunus: Dâru'l-Maârif li't-Tabaa ve'n-Neşr, 1998), 27-42.

2.1. Mesâilu Nafi' b. el-Ezrak'a Atıfta Bulunan Eserler

Yukarıda da ifade edildiği gibi sözlü olarak intikal eden *Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak* hicrî IV. yüzyılda birçok kişi tarafından bir bütün olarak cem edilmiştir. Fakat konu, rivayetleri referans alan, şahid gösteren veya sadece onlara işaret eden eserler çerçevesinde ele alındığında III. yüzyıldan itibaren İslâm ilim ve kültür mirasına değinen onlarca tefsir, hadis ve Arap dili kaynaklarında bu meselelerin doğrudan iktibas edildiği veya atıfta bulunulduğu görülmektedir.³⁴ Bu eserlerden bazıları şunlardır:

✓ Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, hadis ve kıraat âlimi Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) *Fedâ'ilu'l-Kur'ân* adlı eserinde söz konusu meselelere -soru soranın adını vermeden- defaâtle işaret etmiştir. Ayrıca meseleleri bazen Saîd b. Cubeyr (ö. 94/713 [?]) veya Mücâhid bazen de İkrime senediyle zikretmiştir.³⁵

✓ Arap dili ve edebiyatı âlimi Müberred (ö. 286/900) en meşhur eseri *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb'te* yedi meseleye yer vermiştir.³⁶

✓ Bir tefsir eserinde ilk defa bu meselelere değinen kişinin müfessir, tarihçi, muhaddis ve fakih Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) olduğu söylenebilir. Nitekim Taberî *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* adlı eserinde Nisâ süresinin 42. ayetini³⁷ açıklarken, bir adamın Abdullah b. Abbâs'a gelerek *Kur'ân'da* bazı noktaları anlayamadığını söyleyerek, bu hususta yardım istediğini nakleder. Olayı üç defa birbirinden farklı sened ve metinlerle tekrarlayan Taberî, üçüncü rivayette Nâfi' b. el-Ezrak'ın soru sormaya geldiğini belirtir. Taberî'nin bu rivayeti her ne kadar şiirle istişhad barındırmasa da Nâfi' b. el-Ezrak'ın zaman zaman İbn Abbâs'a gelerek farklı konularda soru sorduğunu gösteren rivayetleri teyit etmesi bakımından son derece önemlidir.³⁸

✓ Arap dili ve edebiyatı, Kur'an ilimleri ve hadis âlimi İbnu'l-Enbârî (ö. 328/940) kıraat üzerine yazdığı *Kitâbu idâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ fi kitâbillâh* adlı eserde elli meseleye,³⁹ Arap dilindeki zıt anlamlı kelimelere dair en geniş lügat olan *Kitâbu'l-ezdâd* adlı eserinde de iki meseleyi zikretmiştir.⁴⁰

³⁴ Abdurrezzâk b. İsmâil Hermâs, "Mesâilu Nâfi' İbnu'l-Ezrak fi Mîzâni'n-Nakd", *Havliyyetu Kulliyetiş-Seria ve'l-Kânûn ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye*, (1998), 19-21; Sezgin, *Târihu't-Turâsi'l-Arabî*, 1/68.

³⁵ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Fedâilu'l-Kur'ân ve Me'âlimuh ve Adâbuh*, thk. Ahmed b. Abdulvâhid el-Hayyâtî (Mağrib: el-Memleketu'l-Mağribiyye Vizâretu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1995), 2/173.

³⁶ Seyyid b. Ali el-Mersafî, *Rağbetu'l-Âmil min Kitâbi'l-Kâmil* (Mısır: Matbaatu'n-Nahda, 1929), 7/155-158.

³⁷ "يَوْمَئِذٍ يَوْمَئِذٍ الَّذِينَ كَفَرُوا وَعَصُوا الرَّسُولَ لَوْ نَسَوُا بِهِمُ الْأَرْضَ وَلَا يَكْتُمُونَ اللَّهَ حَدِيثًا" Nisâ 4/42.

³⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (Kahire: Dâru Hecr, 2003), 7/42-44.

³⁹ Muhammed b. Kâsım el-Enbârî, *Kitâbu Idâhi'l-Vakf ve'l-İbtidâ Fi Kitâbillâhi Azze ve Celle*, thk. Muhyiddîn Abdulhamîd Ramadân (Dimaşk: Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye bi Dimaşk, 1971), 67-98.

⁴⁰ Muhammed b. Kâsım el-Enbârî, *Kitâbu'l-Ezdâd*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1987), 33, 44.

✓ Mu'cemleriyle ünlü hadis hâfızı olmasının yanı sıra tefsir ve fıkıh sahasında da bilinen Taberânî (ö. 360/971) türünün en geniş hacimli örneği olan *el-Mu'cemu'l-kebir* adlı eserinde otuz bir mesele zikretmiştir.⁴¹

✓ Bedreddîn ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) Kur'an ilimlerine dair eseri *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*'da şiirle istişhada yönelik görüşlere yer vererek adı geçen rivayetlere işaret etmiştir.⁴²

✓ Muhaddis Nüreddîn el-Heysemî (ö. 807/1405) *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid* adlı meşhur eserinde otuz bir meseleye değinmiştir.⁴³

✓ Suyûtî (ö. 911/1505) *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*'da önemine binaen bu rivayetlerden yüz doksanını zikrettiğini on civarında meseleye de meşhur olduklarından dolayı yer vermediğini belirtmektedir.⁴⁴ Ayrıca en hacimli rivayet tefsiri olarak kabul edilen *ed-Durru'l-mensûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr* adlı eserinde de söz konusu rivayetlerin büyük birçoğunu ele almıştır.⁴⁵ Kur'an ve hadise dair indeks çalışmalarıyla tanınan Mısırlı âlim Muhammed Fuâd Abdalbâkî (ö. 1968), *el-İtkân*'da geçen rivayetleri garip sözcüklerin alfabetik sıralamasına göre düzenleyerek *Mu'cemu garîbi'l-Kur'ân* adlı eserinin ekinde neşretmiştir.⁴⁶

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere başta müfessirler olmak üzere İbn Abbâs'ın bu yönteminden etkilenen pek çok âlim, eserlerinde hem bu metodu uygulamış hem de zaman zaman *Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak'tan* örneklere yer vermiş veya işaret etmiştir.⁴⁷

2.2. Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak'ın Yazmaları ve Mesele Sayısı

Soruların sayısı ve bazı istişhatlarda farklılıklar barındıran *Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak* kimi kaynaklarda aynı tarz ve sayıda zikredilmekle birlikte bazılarında diğerlerinde olmayan meselelere de yer verilmiştir. Günümüze ulaşan kaynaklardan yola çıkarak söz konusu rivayetlerin toplamda 287 mesele olduğunu söylemek mümkündür.

Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak'ın tespit edilen yazmalarından bazıları şunlardır:

✓ Suriye'nin başkenti Şam'da yazmalarıyla ünlü kütüphane Dârul-kutubi'z-Zâhiriyye 3849 ve 6863 nolu kategorilerde *Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak* adıyla iki nüsha bulunmaktadır. 3849 nolu nüsha bilinen en eski mesâil yazması olup 13 varak, 52 meseleden (107a-119b) oluşmaktadır Kolay okunan güzel bir Nesih hattıyla Ebu'l-Hasan b. Furât el-Bağdâdî (ö. 384/994) tarafından neshedilmiştir. Kenar notlarında

⁴¹ Ebu'l-Kâsım Suleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk. Hamdî Abdulmecîd es-Selefi (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1994), 304-312.

⁴² Bedruddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân* thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1957), 293-294.

⁴³ Nüreddîn el-Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*, thk. Husameddin el-Kudsî (Kahire: Mektebetu'l-Kudsî, 1994), 6-9/303-304, 278-284.

⁴⁴ Suyûtî, *el-İtkân*. 1/120.

⁴⁵ Celâleddîn es-Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, (Kahire: Merkez Hecl li'l-Buhus ve'd-Dirasâti'l-'Arabiyyeti'l-İslâmiyye, 2003), I-XV,

⁴⁶ Muhammed Fuâd Abdalbaki, *Mu'cemu Gâribu'l-Kur'ân Mustehracen min Sâhîhi'l-Buhârî* (yy. Dârû İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, ty), 234-192.

⁴⁷ Ignaz Goldziher, *Mezâhibu't-Tefsîri'l-İslâmî*, trc. Abdulhalîm en-Neccâr (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1955), 89-91, 114-115.

kendisinde bulunmayan mesâillerin yer aldığı “Zeylu mesâili Nâfi”a yer verilmiştir.⁴⁸ Ayrıca şiirler başta olmak üzere metnin büyük bir bölümüne hareke konulmuştur. İki tarikin yer aldığı bu nüshayı Muhammed Ahmed ed-Dâli tahkik edip *Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak 'an Abdillâh İbn Abbâs* adıyla neşretmiştir. İlk baskısı ise 1993'te Kıbrıs Limasol da bulunan el-Ceffân ve'l-Câbî yayınevi tarafından gerçekleştirilmiştir.⁴⁹ 15 varaklık 6863 nolu ikinci nüshanın sonundaki ibareden Suyutî'nin *İtkan*'ından ihtisar edildiği anlaşılmaktadır.⁵⁰

✓ Mısır millî kütüphanelerinden Kahire'deki Dâru'l-Kutubi'l-Mısıriyye'nin m. 166 (132-143 varakları arası) ve m. 226 nolu (1-31 varakları arası) olmak üzere iki nüshadan oluşan bu yazma “*Sualât Nâfi' b. el-Ezrak ilâ Abdillâh İbn Abbâs*” adıyla kaydedilmiştir. Nasih adı, nesh tarihi gibi bilgilerin yer almadığı her iki nüshanın birinin diğerinden nesh edildiği anlaşılmaktadır.⁵¹ 248 meseleyi barındıran m. 166 nolu nüsha İbrâhim es-Sâmerrâî (ö. 2001) tarafından tahkik edilerek, “*Sualât Nâfi' b. el-Ezrak ilâ Abdillâh İbn Abbâs*” adıyla 1968'de Bağdat'ta bulunan Matbaâtü'l Maârif tarafından neşredilmiştir.⁵² Ayrıca Mısırlı âlim, edip ve müfessir Âişe Abdurrahmân (ö. 1998), Zâhiriyye (m. 3849) ile Dâru'l-Kutubi'l-Mısıriyye'nin (m. 166 ile m. 266) nüshalarını İbnu'l-Enbârî, Taberânî ve Suyûtî'deki meselelerle karşılaştırarak tenkitli neşrini gerçekleştirmiştir. *el-İ'câzu'l-Beyânî li'l-Kur'ân ve Mesâil İbni'l-Ezrak adlı eserin* ikinci bölümünde 189 mesele olarak ele alınan çalışma 1971 yılında Kahire'de yayımlanmıştır.⁵³

✓ Murad Molla Kütüphanesi no 307/4'de (190a-195a varakları arası) bulunan nüshada 50 meseleye yer verilmiştir.⁵⁴

✓ Süleymaniye Kütüphanesi Bağdatlı Vehbi Efendi Bölümü no 757/2'de (51b-75b varakları arası) bulunan nüshada 183 mesele mevcuttur.⁵⁵

✓ Berlin kütüphanesi 683 nolu nüsha. Brockelmann'ın (ö. 1956) belirttiğine göre *İtkan*'dan ihtisar edilmiştir.⁵⁶

⁴⁸ Muhammed Ahmed ed-Dâli, *Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak an Abdillâh İbn Abbâs* (Limasol: el-Ceffân ve'l-Câbî li't-Tebaâti ve'n-Neşr, 1993), 9-10.

⁴⁹ Ali Bulut, “Kur'an Filolojisine Dair İbn Abbâs'a Nisbet Edilen Üç Eser”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20/20-21, (2005), 284; ed-Dâli, *Mesâil Nâfi' b. el-Ezrak 'an Abdillâh İbn Abbâs*, 7-32.

⁵⁰ Dâli, *Mesâil*, 9.

⁵¹ Âişe Abdurrahmân Bintu's-Şâtî, *el-İ'câzu'l-Beyânî li'l-Kur'ân ve Mesâilu İbni'l-Ezrak Dirâse Kur'âniyye Lugaviyye Beyâniyye*, 3. Basım (Kahire, Dâru'l-Maârif, 2004), 298-302.

⁵² İbrâhim es-Sâmerrâî, *Sualâtu Nâfi' b. el-Ezrak ilâ Abdillâh İbn Abbâs* (Bağdat: Matbaatu'l-Maârif, 1968), 5-8.

⁵³ Bulut, “Kur'an Filolojisine Dair İbn Abbâs'a Nisbet Edilen Üç Eser”, 284.

⁵⁴ Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak, (İstanbul: Murad Molla Kütüphanesi, Koleksiyon Adı, 307/4) 190a-195b.

⁵⁵ Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Efendi Bölümü, 757/2), 51b-75b.

⁵⁶ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, çev. Abdulhalim Neccâr, 5. Basım (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1983), 4/8-9.

2.3. Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak'ın Tarikleri

Birbirinden farklı senedlerle nakledilen *Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak* bazen İkrime el-Berberî (ö. 105/723) veya Meymûn b. Mihrân (ö. 117/735) ya da Dahhâk b. Muzâhim'de (ö. 105/723) sonlanırken bazen de mürsel olarak gelmiştir.

Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak 'ın bazı tarikleri şunlardır.

2.3.1. Zâhiriyye 3849 Nolu Nüsha

Zâhiriyye 3849 nolu nüshadaki rivayetlerin bir bölümü aşağıdaki ilk iki tarikten birinde yer almakla beraber büyük bir bölümü ise her iki tarikte zikredilmiştir.⁵⁷

2.3.1.1. Birinci Tarik⁵⁸

Ebû Tâhir Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Yûsuf b. el-'Allâf (ö. 442/1050), *'an Ebî Bekr Ahmed b. Selm el-Huttelî* (ö. 365/975), *an Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Ubeydillâh b. Muhammed b. 'Ammâr es-Sekâfî* (ö. 314/926), *an Ebi'l-Hasen Ali b. Muslim* (ö. 253/867), *an Ebî Bekr Ahmed b. Abdirrahmân b. el-Mufaddal el-Harrânî* (ö. 264/877) *an Osmân b. Abdirrahmân el-Harrânî* (ö. 202/816) *an Ubeydillâh b. Abbâs* (ö. ?) *an Cuveybir* (ö. 150/767) *ani'd-Dahhâk* (ö. 105/723).

2.3.1.2. İkinci Tarik⁵⁹

Ebû Nâsır Muhammed b. İsa b. Velîd et-Tâcir el-'Ukberî (ö. ?) *an Ebî Bekr Ahmed b. İshâk el-Vezzân* (ö. 281/894), *an 'Amr b. Osmân b. Saîd b. Kesîr b. Dînâr el-Hımsî* (ö. 251/865) *ve Ebî Bekr Ahmed b. Abdirrahmân b. el-Mufaddal el-Hârrânî an Osmân b. Abdirrahmân el-Harrânî an Ubeydillâh b. Abbâs an Cuveybir ani'd-Dahhâk*.

2.3.1.3. Üçüncü Tarik⁶⁰

Zâhiriyye 3849 nolu nüshanın bazı meseleleri ise İbn Abbâs'ın mevlâsı, müfessir tâbiî İkrime'den şu senedle rivayet edilmiştir.

Ebu'l-Hasen Ali b. Muslim, an Abdulazîz b. Sâlih el-Bercemî (ö. ?), *an Ebî Şihâb el-Hannât Abd Rabbih İbn Nâfi'* (ö. 172/788), *an Ebî Bekr el-Huzlî* (ö. 159/775), *an İkrime*.

2.3.2. Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye 166 Nolu Nüsha⁶¹

Haddesenâ Ebu'l-Huseyn Abdussamed b. Ali b. Muhammed Mukrim el-Ma'rûf bi-İbni't-Tastî (ö. 346/957) *kırâaten aleyh min lafzihi fî mescidihî senete 344 kâle haddesenâ Ebû Sehlî's-Serrî b. Sehl b. Hırbân el-Cundîsâbûrî* (ö. 346/957) *kırâaten aleyh senete 288 kâle haddesenâ Yahyâ b. 'Ubeyde el-Milî* (ö. ?) *-vesmuhu Ebû 'Ubeyde Bahr b. Ferrûh- kâle Ahberanâ Saîd b. Ebî Saîd* (ö.?) *kâle haddesenâ 'İsâ b. Deeb* (ö. 171/787), *'an Hâmîdi'l-E'rac* (ö. ?) *ve 'Abdillah b. Ebî Bekr b. Muhammed* (ö. 135/752) *'an ebîhi kâle: Beynâ Abdullah b. Abbâs câlisun bi-finâi'l-Ka'be...*

⁵⁷ Dâli, *Mesâil*, 17-18.

⁵⁸ Dâli, *Mesâil*, 8.

⁵⁹ Dâli, *Mesâil*, 8.

⁶⁰ Dâli, *Mesâil*, 18.

⁶¹ Sâmerri, *Sualâtu Nâfi' b. el-Ezrak*, 8.

2.3.3. Taberânî'nin el-Mu'cemu'l-Kebîr Tariki

Haddesenâ Ebû Halîfe el-Fadl b. Habbâb el-Cumehî (ö. 305/917) haddesenâ İbrâhim b. Beşşâr er-Ramâdî (ö. 227/841) haddesenâ Osmân b. Abdurrahmân el-Harrânî haddesenâ Ubeydullâh b. 'Ayyâş ve Musâ (ö. 197/812) b. Yezîd el-Harrâniyyân kâlâ haddesenâ Cuveybir ani'd-Dahhâk.⁶²

2.4. Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak'tan Örnekler

Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak'ta diyaloglar şöyle cereyan etmektedir.

- Nâfi' b. el-Ezrak İbn Abbâs'a hitaben: "Bana yüce Allah'ın "... " sözünü tefsir eder misin" der.

- İbn Abbâs'ta: "Tefsiri 'dır." diye cevap verir.

- Nâfi' b. el-Ezrak: "Araplar bu anlamı biliyorlar mı?" (Kur'ân nazil olmadan önce Araplar bu anlamı biliyorlar mıydı?/ Söylediğin anlam Arap dilinde/şiirinde var mı?)

- İbn Abbâs: "Evet biliyorlar!" ... şairin şu sözünü duymadın mı?" der ve istişhad ettiği şiiri ve şairi zikreder.

- Nâfi' b. el-Ezrak: "doğru söyledin" diyerek onu tasdik eder.

Bütün diyaloglarda aynı üslup takip edilir. Mevcut rivayetler İbn Abbâs'ın kendisine sorulan sözcüklerin anlamlarını bazen eş anlamlarıyla bazen de yakın anlamlarıyla veya kelimenin siyak ve sibakına dikkat çekerek açıkladığını göstermektedir. Bazen şair adını belirtmediğini bazen de bir soruya ilişkin bir şiirle yetinmeyip birkaç şiir zikrettiğini de eklemek gerekir.⁶³

Söz konusu atmosferin farklı bir yönüne de değinen Müberred, Ebû Ubeyde'den (ö. 209/824 [?]) naklen şöyle anlatır:⁶⁴

"Nâfi' b. el-Ezrak İbn Abbâs'a gelip onu usandırınca kadar soru sordu. İbn Abbâs canının sıkıldığını yüzünden belli etti. O esnada oraya henüz genç biri olan 'Amr b. Ebî Rabiâ (ö. 93/711) gelir ve selam vererek oturur. İbn Abbâs ona dönerek: Bize şiirinden bir şeyler söylemez misin?! demesi üzerine matla'ı:

أَمِنْ آلِ نَعْمِ أَنْتَ غَادٍ فَمُبَكِّرٌ غَدَاةً غَدِ أَمْ رَائِحٌ فَمُهَجِّرٌ

(Acaba (yarın) şafakla birlikte mi yoksa öğle vaktinde mi sevgiliyi terk edip çekip gideceksin?) olan kasidesini okur. Bunun üzerine Nâfi' b. el-Ezrak Ey İbn Abbâs Allah iyiliğini versin! Fevç fevç sana gelip dinden soru soruyoruz sen ise yüz çevirip Kureyşli bir gencin faydasız basit bir şiirini dinliyorsun! İbn Abbâs: Allah'a yemin olsun ki faydasız bir şey duymadım der."

Örnek-1:⁶⁶

قَالَ: أَخْبِرْنِي عَنْ قَوْلِهِ تَعَالَى: { وَالْأَرْضُ وَضَعَهَا لِلْأَنَامِ }⁶⁷

قَالَ: الْخَلْقُ.

قَالَ: وَهَلْ تَعْرِفُ الْعَرَبُ ذَلِكَ؟

⁶² Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, 304.

⁶³ Ali, *el-Mufasssal*, 8/663-664.

⁶⁴ Mersafi, *Rağbetu'l-'Âmil*, 7/164-166.

⁶⁵ 'Umar b. Ebî Rabiâ, *Dîvânü 'Umar b. Ebî Rabiâ*, nşr. Fâyız Muhammed, 2. Basım (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1996), 122.

⁶⁶ Abdurrahmân, *el-İ'câzu'l-Beyânî*, 377.

⁶⁷ er-Rahmân, 55/10.

68 قَالَ: نَعَمْ أَمَا سَمِعْتَ قَوْلَ لَبِيدِ بْنِ رَبِيعَةَ: فَإِنْ سَأَلِينَا فِيمَ نَحْنُ فَإِنَّا * * عَصَايِرُ مِنْ هَذَا الْأَنْثَامِ الْمَسْحَرِ.

İbnu'l-Ezrak: *Bana, yüce Allah'ın {لِلْأَنْثَامِ} sözcüğünü açıklar mısın?*

İbn Abbâs: *Yaratılanlar anlamındadır.*

İbnu'l-Ezrak: *Araplar bu anlamı biliyorlar mıydı?*

İbn Abbâs: *Evet! Lebîd b. Rebîa'nın şu sözünü (şiirini) duymadın mı?*

"Kim ve ne halde olduğumuzu soruyorsan (ey kadın)!?"

Şüphesiz biz! Râm olan (yaratılan) bu âlemde fakir-u aciz biçareleriz!"

Örnek-2:⁶⁹

قَالَ: أَخْبِرْنِي عَنْ قَوْلِهِ تَعَالَى: {جَدُّ رَبِّنَا}.⁷⁰

قَالَ: عَظْمَةُ رَبِّنَا.

قَالَ: وَهَلْ تَعْرِفُ الْعَرَبُ ذَلِكَ؟

قَالَ: نَعَمْ، أَمَا سَمِعْتَ قَوْلَ أُمَيَّةَ بْنِ أَبِي الصَّلْتِ: لَكَ الْحَمْدُ وَالنَّعْمَاءُ وَالْمُلْكُ رَبِّنَا * فَلَآ شَيْءَ أَعْلَى مِنْكَ جَدًّا

وَأَمْجَدًا.⁷¹

İbnu'l-Ezrak: *Bana, yüce Allah'ın {جَدُّ رَبِّنَا} sözcüğünü açıklar mısın?*

İbn Abbâs: *Rabbimizin yüceliği, anlamındadır.*

İbnu'l-Ezrak: *Araplar söylediğin bu anlamı biliyorlar mı?*

İbn Abbâs: *Evet! Umeyye b. Ebi's-Salt'ın (ö. 8/630 [?]) şu sözünü duymadın mı?*

mı?

"Rabbimiz! Hâmd nimet, mülk kül şey senindir.!

Hiçbir şey senden daha ulu ve yüce değildir."

Örnek-3:⁷²

قَالَ: أَخْبِرْنِي عَنْ قَوْلِهِ تَعَالَى: {إِلَّا عَجُوزًا فِي الْعَايِرِينَ}.⁷³

قَالَ: فِي الْبَاقِينَ.

قَالَ: وَهَلْ تَعْرِفُ الْعَرَبُ ذَلِكَ؟

قَالَ: نَعَمْ، أَمَا سَمِعْتَ قَوْلَ عَبِيدِ بْنِ الْأَبْرَصِ: دَهَبُوا وَخَلَفَنِي الْمَخَلَفَ فِيهِمْ * فَكَأَنِّي فِي الْعَايِرِينَ غَرِيبٌ.⁷⁴

İbnu'l-Ezrak: *Bana, yüce Allah'ın {الْعَايِرِينَ} sözcüğünü açıklar mısın?*

İbn Abbâs: *Arda kalanlar, anlamındadır.*

İbnu'l-Ezrak: *Araplar bu anlamı biliyorlar mı?*

İbn Abbâs: *Evet! 'Abîd b. el-Abras'ın (ö. 555 [?]) şu sözünü duymadın mı?*

"Arkalarında bırakıp beni, göçüp, gittiler Kalanlar içinde bir yabancı gibiyim!"*

Örnek-4:⁷⁵

قَالَ: أَخْبِرْنِي عَنْ قَوْلِهِ تَعَالَى: {فَنَقَّبُوا فِي الْبِلَادِ}.⁷⁶

قَالَ: هَرَبُوا بِلِغَةِ الْيَمَنِ.

68 Lebîd b. Rabîa, *Divânu Lebîd b. Rabîa el-Âmirî*, thk. Hamdû Tammâs (Beirut: Dâru'l-Marife, 2004), 47.

69 Abdurrahmân, *el-İ'câzu'l-Beyânî*, 406.

70 Cin, 72/3.

71 Umeyye b. Ebi's-Salt, *Divânu Umeyye b. Ebi's-Salt*, thk. Sucey' Cumeyyil el-Cubeylî (Beirut: Dâru Sâdir, 1998), 38.

72 Abdurrahmân, *el-İ'câzu'l-Beyânî li'l-Kur'ân ve Mesâilu İbni'l-Ezrak*, 418.

73 Şuara, 26/171.

74 Abîd b. el-Abras'ın divanında bu beyite rastlanmamıştır.

75 Abdurrahmân, *el-İ'câzu'l-Beyânî*, 512.

76 Kâf, 50/36.

قَالَ: وَهَلْ تَعْرِفُ الْعَرَبُ ذَلِكَ؟

قَالَ: نَعَمْ، أَمَا سَمِعْتَ قَوْلَ عَدِيِّ بْنِ زَيْدٍ: نَقَّبُوا فِي الْبِلَادِ مِنْ حَدَرِ الْمَوْتِ وَجَالُوا فِي الْأَرْضِ أَيَّ مَجَالٍ.⁷⁷

İbnu'l-Ezrak: Bana, Yüce Allah'ın {فَقَبَّوْا} sözcüğünü açıklar mısın?

İbn Abbâs: Kaçtılar. (Yemen lehçesiyle).

İbnü'l-Ezrak: Araplar bu anlamı biliyorlar mı?

İbn Abbâs: Evet! 'Adî b. Zeyd'in (ö. 590 civarı) şu sözünü duymadın mı?

"Ölümden korunmak için kaçtılar (her yolu aradılar)* Yeryüzünün tümünü diyar diyar dolaştılar."

SONUÇ

Arap edebiyatına vukufu olan İbn Abbas şiirle istişhad yönteminin ilk nüvelerini ortaya koyarak daha sonra sistemleşen disiplinin öncüsü olduğunu söylemek mümkündür. Konuya ilişkin olarak sahabe devrinden günümüze intikal rivayetlerin önemli bir bölümünün İbn Abbas'ın Nâfi' b. Ezrak'ın sorularına verdiği cevaplardan oluşmaktadır. Bu rivayetler İbn Abbas'ın Arap tarihine ve edebiyatına olan derin bilgisine de ışık tutmasının yanı sıra bu alanın öncüsü olduğunu da teyit etmektedir. Söz konusu meselelerde kullanılan beyitlerin büyük bir bölümünün İmru'l-Kays, Nâbiga ez-Zubyânî Zuheyr b. Ebi Sulmâ, Evs b. Hacer gibi câhiliyye dönemi şairlerine, diğer bölümü ise Lebîd b. Rebîa, Abdullah b. Revâha, Hassân b. Sâbit, Kâ'b b. Zuheyr gibi Muhadram şairlere ait olduğu tespit edilmiştir. Ancak Nafi' b. el-Ezrak'ın İbn Abbâs'la ne zaman bir araya gelip bunca soru sorduğu, hangi mecliste ne kadar soru sorduğu gibi hususlara yönelik muhtemel sorulara cevap olabilecek teferruatlı ve net bilgilerin sınırlı olduğu görülmüştür. Bununla birlikte söz konusu meselelerin h. III. asırda derlenerek yazıya geçirildikleri anlaşılmaktadır. Rivayetlerde Kur'ân tefsirinde yararlanılacak 290 civarında sözcüğün yanı sıra Arap dilinde delil olarak kullanılan yaklaşık 300 şiiri ihtiva etmeleri onları hem dilbilim hem de tefsir ilmi açısından son derece önemli kılmaktadır. Konuya ilişkin yapılan onlarca akademik çalışmada söz konusu meselelere işaret eden pek çok kaynak bulunmaktadır. Ancak Arapça sözlük çalışmalarının da ilk nüvesini teşkil eden bu meselelerin sıhhatine yönelik şüphelerin giderilmesi ve haklı tenkitlere cevap verilmesinin ilmî ve tarihî açıdan son derece önem arz ettiği aşikardır. *Bu nedenle Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak'ın tüm yönleriyle ele alınarak hem metin hem de senet tenkidi yapılması gerekmektedir.* Ayrıca yapılan çalışmalarda elde edilen yeni veriler ışığında bunların yeniden gözden geçirilerek tekrar yayımlanması hem tefsir ilmî hem de Câhiliyye şiirinin mevsukiyeti açısından pek önemli ve gereklidir.

KAYNAKÇA

Abdulgani, Muhammed Fuâd. *Mu'cemu Gârîbu'l-Kur'ân Mustehracen min Sâhîhi'l-Buhârî*. yy.: Dârû İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, ty.

⁷⁷ 'Adî b. Zeyd'in divanında bu beyite rastlanmamıştır. Bazı kaynaklar beyiti, Muallaka şairlerinden el-Hâris b. Hillize el-Yeşkürî'ye de (ö. 570 [?]) nispet etmiştir. bk. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/603; Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Yûsuf el-Ma'rûf bi's-Semîni'l-Halebî, *ed-Durru'l-Masûn fî Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât (Dımaşk, Dârû'l-Kalem, 1986), 10/34.

- Ali, Cevad. *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm*. yy.: Dâru's-Sâkî, 2. Basım, 1993.
- Bintu's-Şâtî, Âişe Abdurrahmân. *el-İ'câzu'l-Beyânî li'l-Kur'ân ve Mesâilu İbni'l-Ezrak Dirâse Qur'âniyye Lugaviyye Beyâniyye*. Kahire: Dâru'l-Maârif, 3. Basım, 2004.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*. çev. Abdulhalim Neccâr. 4. Cilt. Kahire: Dâru'l Maârif, 5. Basım, 1983.
- Bulut, Ali. "Kur'an Filolojisine Dair İbn Abbâs'a Nisbet Edilen Üç Eser", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20/20-21, (2005), 279-297.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûhu'l-Beyân: Kur'ân Meâli ve Tefsiri*. trc. Murat Sülün ve dğr. 10. Cilt. İstanbul: Erkam Yayınları, 2007.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Çakan, İsmail L. ve Muhammed Eroğlu. "Abdullah b. Abbas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Çetin, Nihad M. *Eski Arap Şiiri*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1973.
- Dâli, Muhammed Ahmed. *Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak an Abdillâh İbn Abbâs*. Limasol: el-Ceffân ve'l-Câbî li't-Tebaâti ve'n-Neşr, 1993.
- Ebû Üde, Üde Hâlîl. *et-Tetavvuru'd-Delâlî Beyne'l-Lugati's-Şi'ri'l-Câhilî ve Lugati'l-Kur'âni'l-Kerîm*. ez-Zerkâ: Mektebetu'l-Menâr, 1985.
- Ebu'l-Haccâc, Mucâhid b. Cebr. *Tefsîru'l-İmâm Mucâhid b. Cebr*. thk. Muhammed Abdusselâm Ebu'n-Nîl. Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmiyyi'l-Hadîse, 1989.
- Enbârî Muhammed b. Kâsım. *Kitâbu'l-Ezdâd*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1987.
- Enbârî, Muhammed b. Kâsım. *Kitâbu İdâhi'l-Vakf ve'l-İbtidâ Fî Kitâbillâh*. thk. Muhyiddîn Abdulhamîd Ramadân. Dimaşk: Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye bi Dimaşk, 1971.
- Eroğlu, Ali. "Şiirle İstişhad ve İstişhad Açısından Medârik", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 0/11 (1993), 326-358.
- Fîrûzâbâdî, Mecduddin Ebû Tâhir Muhammed b. Yâkûb. *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbâs*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1992.
- Gibb, Hamilton Alexander Roskeen. *Arap Edebiyatı*. çev. Onur Özatağ. Ankara: Doğubatı Yayınları, 2017.
- Goldziher, Ignaz. *Mezâhibu't-Tefsîri'l-İslâmî*. trc. Abdulhalîm en-Neccâr. Kahire: Mektebetu'l- Hâncî, 1955.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *Târîhu Medîneti's-Selâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 12. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001.
- Hermâs, Abdurrezzâk b. İsmâil. "Mesâilu Nâfi' İbnu'l-Ezrak fî Mîzâni'n-Nakd", *Havliyyetu Kulliyetiş-Şeria ve'l-Kânûn ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye*, 1998.
- Heysemî, Nûreddîn. *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*. thk. Husameddin el-Kudsî. 6-9. Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Kudsî, 1994.
- Huseyn, Tâhâ. *Fi's-Şi'ri'l-Câhilî*, 2. Basım. Tunus: Dâru'l-Maârif li't-Tabaa ve'n-Neşr, 1998.

- İbn Abdilber, Ebû 'Amr Cemaluddîn Yûsuf b. Abdillâh. *el-İstîâb fî Mârifeti'l-Ashâb*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1992.
- İbn Ebi's-Salt, Umeyye. *Divânu Umeyye b. Ebi's-Salt*. thk. Sucey' Cumeyyil el-Cubeylî. Beyrut: Dâru Sâdır, 1998.
- İbn Sellâm, Ebû Ubeyd Kâsım. *Fedâilu'l-Kur'ân ve Me'âlimuh ve Adâbuh*. thk. Ahmed b. Abdulvâhid el-Hayyâtî. 2. Cilt. Mağrib: el-Memleketu'l-Mağribiyye Vizâretu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1995.
- Kâdî el-Cürcânî, Ebu'l-Hasan Ali b. Abdulazîz. *el-Vesâta Beyne'l-Mutenebbî ve Husûmih*. thk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim ve Ali Muhammed el-Bicâvî. yy.: Matba'atu İsa el-Babî el-Halebî ve Şurekâuh, 1966.
- Kehhâle, 'Umar Rıdâ. *Mu'cemu'l-Muellifin*. 2. Cilt, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1993.
- Kıftî, Ebu'l-Hasan Ali b. Yûsuf. *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim. 2. Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1986.
- Kur'ân-ı Kerîm.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi li Âhkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî. 12. Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2006.
- Lebîd b. Rabîa el-Âmirî, *Divânu Lebîd b. Rabîa el-Âmirî*. thk. Hamdû Tammâs. Beyrut: Dâru'l-Marife, 2004.
- Makdisî, Ebû Şâme. *İbrâzu'l-Meânî min Hırzi'l-Emânî Fi'l-Kıraâti's-Seb'*. thk. İbrâhim Atve Aved. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ty.
- Mersafî, Seyyid b. Ali. *Rağbetu'l-Âmil min Kitâbi'l-Kâmil*. 7. Cilt, Mısır: Matbaatu'n-Nahda, 1929.
- Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak, (İstanbul: Murad Molla Kütüphanesi, Koleksiyon Adı, 307/4) 190a-195b.
- Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Efendi Bölümü, 757/2), 51b -75b.
- Öğmüş, Harun. *Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri II./VIII. Asır Çerçevesinde*. İstanbul: İsam Yayınları, 2010
- Râfiî, Mustafâ Sâdık. *İcâzu'l-Kur'ân ve'l-Belâgatu'n-Nebeviyye*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1973.
- Râzî, Ebû Hâtım Ahmed b. Hemdân. *ez-Zîne fî'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-'Arabiyye*. thk. Huseyn b. Feydillah el-Hemedânî. Sana: Merkezi'd-Dirasât ve'l-Buhûsu'l-Yemenî, 1994.
- Sâmerrâî İbrâhim. *Sualâtu Nâfi' b. el-Ezrak ilâ Abdillâh İbn Abbâs*. Bağdat: Matbaatu'l-Maârif, 1968.
- Selâvî Ahmed b. Hâlid. *Zehru'l-Efnân min Hadîkati İbni'l-Vennân*. 2. Cilt. Fas: el-Hızânetu'l-Haseniyye, ty.,
- Semînu'l-Halebî, Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Yûsuf. *ed-Durru'l-Masûn fî Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât 10. Cilt. Dımaşk, Dâru'l-Kalem, 1986.

- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*. çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî. 1. Cilt. Riyad: Câmiatu'l-Îmâm Muhammed b. Su'ud el-İslâmiyye, 1991.
- Suyûtî Celâleddin. *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. 1. Cilt. Beyrut: Mektebetu's-Sekâfiyye, 1973.
- Suyûtî, Celâleddîn. *ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî. 1-15. Cilt. Kahire: Merkez Hecr li'l-Buhus ve'd-Dirasâti'l-'Arabiyeti'l-İslâmiyye, 2003.
- Şehrî, Abdurrahman b. Maâda. *eş-Şâhidu's-Şîrî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Riyad: Mektebetu Dâru'l-Minhâc, 2009.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Suleymân b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-Kebîr*. thk. Hamdî Abdulmecîd es-Selefi. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1994.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî. 7. Cilt. Kahire: Dâru Hecr, 2003.
- Tehânevî, Muhammed Ali. *Keşşâfu Istilâhâti'l-Funûn ve'l-Ulûm*. thk. Ali Dahrûc, Abdullah Halidî, Corc Zinâti. Beyrut: Mektebet-u Lubnân, 1996.
- Umar b. Ebî Râbiâ, *Dîvânu 'Umar b. Ebî Râbiâ*, nşr. Fâyız Muhammed, 2. Basım. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1996.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. Hak Dini Kur'an Dili. 9. Cilt. İstanbul: Zehraveyn Yayınları, ts.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd. *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*. thk. 'Âdil Aḥmed Abdulmevcûd ve Ali Muḥammed Mu'avvid. 3-5. Cilt. Riyad: Mektebetu'l-'Ubeykân, 1998.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd. *Esâsu'l-Belâga*. thk. Muhammed Bâsil. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- Zerkesî, Bedruddin Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l- Fadl İbrâhim. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1957.
- Ziriklî, Hayreddîn. *el-A'lâm Kâmûsu Terâcim*, 7. Cilt. 15. Basım. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.

